

SZEMLE

Jitka Radimská, *Les livres et les lectures d'une princesse au XVIIe siècle. Marie Ernestine d' Eggenberg et sa bibliothèque en Bohême.* Paris, Honoré Champion, 2017. 456 p.

Jitka Radimská az elsősorban kiváló söréről ismert České Budějovice-ben működő Dél-csehországi Egyetem francia irodalom professzora, számos neves könyvtörténeti publikáció szerzője és témának szentelt nemzetközi konferencia szervezője, egy új, izgalmas munkával lepte meg a kora újkori könyvtárak iránt érdeklődő olvasókat. A mű Maria Ernestina von Eggenberg (1649–1719) hercegnő, született Schwarzenberg hercegkisasszony Český Krumlov – németül Krumau – mesésen szép barokk kastélyában található könyvgyűjteményét mutatja be alapos bevezetővel és gazdag jegyzetapparátussal ellátva. A fehér-hegyi csata (1620) után Csehországban gyökeret vert Habsburg-hű németajkú főnemességében a Schwarzenberg és Eggenberg családok kiemelten fontos szerepet játszottak. Egy nemrég megjelent, a Schwarzenberg család európai történelmi szerepét vizsgáló kötetben (*Les Schwarzenberg. Une famille dans l'histoire de l'Europe XVIe – XXIe siècles.* éd. Olivier Chaline – Ivo Cerman, Panazol, Lavauzelle, 2012) Jitka Radimská már rámutatott a krumauai hercegnő életművének jelentőségére.

A neves arisztokrata hercegnő Brüsszelben született 1649-ben, ahol édesapja Johann Adolf von Schwarzenberg (1615–1683) udvari főkamarskáként teljesített szolgálatot, majd később igen jelentős politikai pályát futott be, amelynek köszönhetően hercegi címet szerzett családjának. A herceg élete alkonyát Bécsben töltötte, ahol nem sokkal a város második török ostromának kezdete előtt hunyt el, és a magyar történelemben oly fontos szerepet játszó apja, Adolf von Schwarzenberg hadvezér (1547–1600) mellé temették el az Augustinerkerchében. Maria Ernestina hercegkisasszony széleskörű műveltségét elsősorban annak köszönhetette, hogy kiválóan tudott németül, franciául és olaszul. A klasszikus görög és latin irodalom remekeit is e három nyelvre való fordításokból ismerhette. Férje a stájer származású Johann Christian von Eggenberg (1641–1710) osztrák államférfi volt, aki Krumauban alakította ki a családi rezidenciáját. Ő kezdte el a kastély barokk stílusú átépítését, és a nevéhez fűződik az ottani egyedülálló kastélyszínház és a pompás franciakert létrehozása is. A házasságuk fényes esküvővel kezdődött 1666-ban, de sajnos a várva várt gyermekáldás elmaradt.

Maria Ernestina ezt követően szinte teljes életét a dél-csehországi kastélyban töltötte, ahol a gondtalan vidéki főnemesi élet mellett buzgó vallásosságnak, műveltsége pallérozásának és könyvtára gyarapításának szentelte napjait. A hercegnő mélyen vallásos katolikus neveltetését elsősorban apai felmenőinek köszönhetette, mivel a Schwarzenbergék a barokk kor vallási megújulásának egyik legismertebb európai támogatói voltak. A kötetben bemutatott *Pietas Schwarzenbergica* egyik legbuzgóbb folytatója és dél-csehországi meghonosítója éppen Maria Ernestina hercegnő lehetett. Az ő tevékenységének köszönhetően lendült fel a régióban Szűz Mária tisztelete a neki emelt oltároknak és kegyképeknek köszönhetően, de a vallásos hercegnő mecénatúrájának köszönhetően a külföldi vallásos kongregációk és alapítványok is aktív szerepet vállaltak a vidék katolikus megújju-

lásában. Ennek nemcsak spirituális jelentősége volt, hanem a mecénatúra kihatott a szegénygondozásra és a különféle karitatív tevékenységekre is. Így jöhetett létre egy korszerű ispotály és egy igen alaposan felszerelt gyógyszerár is a birtokon, amely a legelesettebb rétegek számára is segítséget nyújtott. A könyv első fejezetének végén a hercegnő halálának és testamentumának bemutatásával szép összefoglalóját kapjuk a barokk 'artes moriendi' különféle példáinak.

A mű második része foglalkozik a fő témával, a hercegnő könyvtárával, amely több mint ötven év alatt halmozódott fel. E könyvgyűjtemény az új kastélyrészen az 1680-as években a bibliofil hercegnő által kialakított, olvasásra és meditációra kiválóan alkalmas könyvtárban kapott helyet. A könyvtár alapjait részben a hercegnő saját könyvgyűjteménye alkotta. 1672 után a házaspár az Eggenberg családtól örökölt és Stájerországból áthozott könyvekkel egészítette ki a gyűjteményt, illetve a hercegnő is folyamatosan gyarapította a bibliotékát, amelynek rendező elvei alakulása közben is változtak. Eleinte a művek nyelve alapján osztályozta őket a tulajdonos, majd a földrajzi művek külön csoportba való osztásával inkább a tematikus katalogizálás felé indult el a gyűjtemény felosztása. A könyveket megfelelő számozással ellátva logikus rendszerben lehetett használni. Az újonnan vásárolt köteteket jellegzetes, a tulajdonosukra utaló jelekkel (*ex-libris*, *supralibros*, aláírások stb.) látták el, de gyakran találhatóak bennük egyedi feljegyzések és írásos könyvjelzők is. A könyvtár a hercegi pár halála után sem szóródott szét, hanem gyakorlatilag a krumauai kastély tulajdonosainak gondos őrzetében fennmaradt, sőt tovább gyarapodott. A könyvtár 1721-es katalógusa szerint a gyűjtemény 2294 nyomtatott tételből állt, amelyből 630 német, 788 francia, 557 olasz, 141 spanyol nyelvű volt, illetve ehhez kapcsolódott még egy főleg német nyelvű 54 tételes földrajzi gyűjtemény. Ezek szerint a könyvtár kétharmada újlatin nyelvű volt, amely jól tükrözte a család tagjainak földrajzi és kulturális orientációit. Jitka Radimská szerint az a tény, hogy Maria Ernestina von Eggenberg elsősorban francia nyelven – vagyis az anyanyelvén – olvasott, arra is utalhat, hogy a gyermekkorra élményeit igyekezett felidézni a kastély könyvtárának magányában. A bibliotéka latin könyvgyűjteménye szintén igen érdekes, hiszen olyan magyar vonatkozású munkák is helyet kaptak benne, mint például a soproni Lackner Kristóf *Coronae Hungariae emblematica descriptio* (Lausingen, 1613) című műve. A történelmi, vallási és filozófiai kötetek mellett igen izgalmasnak tűnik a könyvtár orvostudományi gyűjteménye, és nem meglepő módon a szépirodalmi művek is nagy helyet foglalnak el benne. A nevelő és vallásérkölcsi ihletésű munkák jelentősége természetesen a hercegnő személyes hatásával magyarázható, de amitől e gyűjtemény különösen vonzó lehet a kutatók számára, az talán abból fakad, hogy a női neveléssel kapcsolatos munkák igen nagy számban találhatóak meg itt. Az „honnête femme” korabeli eszményképe nemcsak a nyomtatott művek szövegében, hanem a hercegnő személyes margójegyzeteiben is megragadható. Érdekes a korabeli fordítások viszonylag magas száma is, amely a teljes gyűjtemény egyötödét teszi ki.

A kötet harmadik részét a könyvtár kommentált részletes katalógusa alkotja, amely valószínűleg a kutatók által leggyakrabban használt része lesz a műnek. A könyvlista tartalmazza a nyomtatványok katalógusszámait, a művek pontos bibliográfiai adatait és esetenként a fizikai leírásukat is. Ez utóbbiak főleg a tulajdonosra utaló jelzések és a bennünk található jegyzetek szempontjából lehetnek érdekesek, mivel ezek jól mutatják, hogy a hercegnő számára az olvasás nemcsak szórakozás volt, hanem az életében központi szerepet játszó szellemi tevékenység.

A kötet a neves francia Honoré Champion kiadónál jelent meg, ahol a közelmúltban számos kiváló kora újkori közép-európai történelemmel foglalkozó könyv látott napvilágot, amelyek nemcsak segítik a francia olvasókat tágabb értelemben vett régióink múltjának felfedezésében, hanem kiválóan ki is egészítik egymást. Példaképpen említhetjük azt a – szintén e kiadónál megjelent – Jean Bérenger professzor által gondozott forráskiadást, a hercegnő testvérének, Ferdinand zu Schwarzenberg hercegnek az udvari naplóját (*Journal de la Cour de Vienne 1686–1688*. éd. Jean Bérenger, Paris, Honoré Champion, 2015), amely az 1680-as évek második felében a bécsi udvari

politikai eseményeknek a háttéréhez nyújt fontos információkat. A könyvtár katalógusjegyzéke a hazai szakemberek számára is érdekes lehet, főleg az ott található magyarországi törökellenes háborúkra vonatkozó nyomtatványok miatt. A kiadvány számos értékes mellékletének – különösen az igényes illusztrációknak – és precíz mutatóinak köszönhetően nemcsak élvezetes olvasmányt nyújt a régi könyvek iránt érdeklődő szélesebb publikumnak, hanem hasznos kézikönyvként is megtalálja majd a helyét a könyvtárak polcain.

TÓTH FERENC

Katona József, *Három színjáték, A' Lutz széke, Aubigny Clementia, A Rózsa (1812–1814)*, sajtó alá rendezte, a tanulmányokat és a jegyzeteket írta Demeter Júlia, Nagy Imre, Budapest, Balassi Kiadó, 2020. 548. p.

A mindössze harmincnyolc évet élt Katona József sokrétű hagyatékának ma már csak töredékét ismerjük. A versek, drámák, történelmi írások, dramaturgiai tanulmányok, ügyészi és egyéb iratok kéziratait 1844-ig az apa, idősebb Katona József őrizte. Halála után a többi családtag nem fordított különösebb gondot rájuk, a figyelemre méltóbbakat széthordták, elajándékozták, az értéketlennek ítélt darabokat pedig az író öccsének a bevallása szerint „gyűjtőnek s egyéb házi célokra használták fel”. A *Bánk bán* előtt írt drámák szerzői kéziratának többsége elveszett (vagy lappang), négy az apa, egy Balog István kézírásában hagyományozódott, hármat Udvarhelyi Miklós másolatott le, néhányat pedig Miletz János mentett meg a 19. század második felében. A Miletznél lévő autográfok évtizedekkel később, 1898-ban egy budapesti antikváriumba, majd a kecskeméti levéltárba kerültek. A második világháború során a közgyűjtemény anyagát a Katona-kéziratok nagyobbik részével együtt védelmi célból Koháryszentlőrincen, a polgármesteri vadászlat pincéjében helyezték el, ahol 1944-ben megsemmisültek. A kutatás mai állása szerint a korai színművek közül egyedül a *Jeruzsálem pusztulásának* a fogalmazványa maradt ránk Katona kézírásában, a többi szöveget kiadásokból (Miletz János, Hajnóczy Iván) és színházi másolatokból, sűgőpéldányokból ismerjük. (Orosz László, *Kérdőjelek, Egy Katona-kutató töprengései*, Bp., Balassi, 2007, 131–133; NAGY Imre, *Katona József korai – Bánk bán előtti – drámáinak kritikai kiadásáról* = Katona József, *Jeruzsálem pusztulása (1814)*, kiad. Nagy Imre, Bp., Balassi, 2017, 12, 20–30.)

Az életműből eddig két összkiadás jelent meg: Abafi Lajosé 1880–1881-ben és Solt Andoré 1959-ben. Abafi még nem ismerte a fennmaradt hagyaték minden darabját, csak drámákat és verseket közölt, s azok közül sem mindegyiket. Soltnak már lehetősége volt jóval átfogóbb képet adni a szerző tudomány szakokon átívelő pályájáról, s bár munkája népszerűsítő szándékkal készült, a különböző szöveg típusok összegyűjtésével és közreadásával megvetette a későbbi tudományos igényű kiadás filológiai alapjait is. A kritikai kiadás első három kötete Orosz László keze alól került ki: 1983 és 2005 között kiadta a *Bánk bánt*, Katona verseit, dramaturgiai tanulmányait, alkalmi és személyes jellegű írásait, ügyészi iratait, valamint történelmi tárgyú műveit. A munka folytatására 2010-ben Nagy Imre vezetésével kutatócsoport jött létre, amely arra vállalkozott, hogy sajtó alá rendezze Katona korai, *Bánk bán* előtt írt eredeti vagy eredetinek tekinthető drámáit, átdolgozásait és fordításait. Az újraindult sorozatban eddig két kötetre bontva négy eredeti mű jelent meg: 2017-ben a *Jeruzsálem pusztulása*, 2020-ban pedig a *Luca széke, az Aubigny Clementia és A Rózsa, vagyis: A tapasztalatlan légy a pókok között*.

Az új kötet Demeter Júlia és Nagy Imre közös munkája, a *Luca székét* és az *Aubigny Clementiát* Demeter Júlia, *A Rózsa* című vígjátékot pedig Nagy Imre rendezte sajtó alá. A kiadás *A Rózsát* és az *Aubigny Clementiát* Solt Andorral megegyezőleg eredeti drámának tekinti, a *Luca széke* kapcsán viszont eltér a Solt-féle besorolástól, s azt nem átdolgozásnak, hanem szintén eredetinek tételezi.

A három színdarab esetében nem rendelkezünk sem szerzői kézirattal, sem a szerző által jóváhagyott, még életében megjelent nyomtatott szöveggel. A *Luca széke* és az *Aubigny Clementia* szövege kéziratosszerű másolatok formájában őrződött meg, *A Rózsáé* pedig abból a szerzői fogalmazvány alapján készült 1886-os kiadásból ismerjük, amelyet Miletz János szerkesztett.

A sajtó alá rendezők gyakorlata a szövegek eltérő medialitásából fakadóan eltér egymástól. Nagy Imre egyéb forrás híján nem tehetett mást, minthogy szövegkritikai jegyzetekkel kiegészítve újraközölte *A Rózsa* Miletz által közreadott szövegét. Egyfelől Miletz esetleges félreolvasásaira (kevesebb–hevesebb), változtatásaira (a feltételezhető *Még kívül* szerzői instrukció helyett nála *Még egyedül* szerepel), az átírás vagy a nyomtatás során keletkezett apróbb hibákra hívja fel a figyelmet, másfelől Katonának a fogalmazvány sajátosságaiból adódó elírásaira (eltéveszti a jeleket sorszámmal), valamint arra, hogy egyes szerzői utasításai miként értendők (egy új jelenet kezdetével nem mindig ismétli meg, hogy az előző jelenetben játszó is a színen maradnak, csak az újonnan érkező nevét tünteti fel). Másfajta módszertani elveket kellett alkalmaznia Demeter Júliának a sűrűpéldányok sajtó alá rendezésekor. A fennmaradt színdarabok összeolvasását követően először azt kellett mérlegelnie, hogy melyikről feltételezhető, hogy valamely Katona-autográfól másolták, vagy legalább olyan színdarab másolat alapján készült, amely egykor magát a szerzői kéziratot vette alapul. Másodszor azzal a hiányossággal kellett megbirkóznia, hogy idehaza nincs hagyománya az alapvetően színháztörténeti forrásként számontartott rendező- és sűrűpéldányok (kritikai igényű) kiadásának. Az irodalmi szövegek tudományos kiadásával szemben támasztott követelmények ugyan adhattak némi fogódzót az átíráshoz, de a kéziratok természete miatt a korábbi kritikai kiadási gyakorlattól nagyban eltérő, sokkal színházspecifikusabb látásmódra volt szükség, a darabok színre alkalmazásának folyamatát is tükröző autográfok közlése rendhagyó textológiai elvek mentén történt.

A *Luca széke*ből öt színdarab példány maradt fenn, ebből a kiadás a 19. század első felében keletkezett hármat közli. Demeter Júlia a sűrűpéldányok kiválasztása kapcsán így reflektált az interdiszciplinaritásból fakadó textológiai dilemmákra: „A drámának két további kéziratát ismerjük, ezek szövegét azonban nem közöljük, mert az első háromnál későbbiek, a 19. század második feléből valók. Közlésüket kevésbé irodalomtörténeti, inkább és lényegében csak színháztörténeti szempontok indokolnák, nagy hangsúllyal ugyan, de ez szétfeszítené az elsősorban irodalmi-irodalomtörténeti kritikai kiadás szempontrendszerét”. (182.) A sajtó alá rendező mindhárom sűrűpéldányt főszövegnek tekint, valamennyit teljes egészében közli, s látja el szövegkritikai jegyzetekkel. Az *Aubigny Clementiának* két színdarab másolata érhető el, s mivel ezekről feltételezhető, hogy Katona autográf szövege alapján készültek, mindkettőt közreadja. Esetükben a párhuzamos közlés mellett döntött, mert azok jórészt azonosak, „[a]z 1826-os szöveg készítője (a másoló vagy 1819-ben Katona) csak ritkán nyúlt bele a szövegbe, akkor azonban lényeges és értelmes változtatásokat hajtott végre, néhány az 1816-osban olvasható hibát, félreértést is tisztázott és javított”. (406.) Demeter Júlia az egyszerre több színdarab másolat főszöveggé emelésével hűen tükrözi azt a hosszú évtizedekig fennálló színházi gyakorlatot, hogy a szövegek az ország különböző részeiben játszó társulatok között kézzel a kézre jártak és másolatban terjedtek, a nyomtatott közegig csak meglehetősen kevés jutott el közülük. Külön mérlegelés alá esett annak az eldöntése is, hogy a főszöveg milyen szövegállapotot tükrözzön: csak a másoló által rögzítetteket vagy a színdarab használatból fakadó utólagos beírásokat is. A színdarab példányok betűhív átírásakor a főszövegekben csak a másoló kezétől származó javításokat érvényesítette, a darab színpadra alkalmazása során tett utólagos módosításokra, betoldásokra, áthúzásokra, különféle jelekre (#) a lapján helyet kapó szövegkritikai jegyzetekben hívja fel a figyelmet. A *Luca széke* 1821-es színdarab példányának közlésekor még azt is megtette, hogy összeolvasta a szöveget a Solt Andor által egyszer már begépelte és közreadott változattal, s jelezte, hogy az egykori sajtó alá rendező a szöveg modernizálása során milyen jellegű átírásokat (pl. hever helyett nála hentereg szerepel) és kihagyásokat eszközölt, illetve eset-

legesen hol olvasott félre betűket. Ez a revízió azért nagyon érdekes, mert Solt lényegében egy sohasem létező szövegállapotot kanonizált, s Demeter Júlia szövegkritikai jegyzeti egyértelműen rávilágítanak arra, hogy változtatásainak sokfélesége miatt még a modernizálás során követett elvek ismeretében sincs módunk a sűgőpéldányban olvasható szöveg visszafejtésére. Hasonló finomra hangolt textológiai gyakorlatot tükröz az is, hogy az *Aubigny Clementia* 1826-os másolatának közlésekor a kritikai apparátus még annak a kéznek a munkáját is követhetővé teszi, amely utólagosan *Hedervári Cecilia* címmel magyarította a drámában szereplő személy- és földrajzi neveket.

Nagy Imre és Demeter Júlia a *Jegyzetek* című rész szerkezeti és tartalmi felépítésének kialakításakor eltért a korábban kritikai igényvel közreadott drámakötetek struktúrájától (lásd például a Vörösmarty- vagy Jókai-köteteket). A fejezetek tematikáját két szempontot kiemelve állították össze: a dráma színházi, multimediális műfaj, a *Luca széke* és az *Aubigny Clementia* esetében főszövegi státuszba a színjátszás gyakorlati oldalát tükröző kéziratok források kerültek. Mindketten olyan súlyozási gyakorlatra törekedtek, ahol az irodalom- és színháztörténeti vonatkozások egyformán érvényesülhetnek, érvényre juttatva azt, hogy Katona korának kedvelt színházi szerzője volt, műveit előadásra szánta, megírásuk során a korabeli színjátszás elvárásaihoz és igényeihez igazodott. A művek színházi recepciójának felfejtésékor az összes lehetséges előadásnak igyekeztek utánajárni, a színlapok mellett pesti, vidéki és erdélyi (határon túli) folyóiratokat, napilapokat is átnéztek. Nagy Imre *A Rózsa* kapcsán rátalált például egy 1977-es amatőr temesvári előadásra, illetve egy 1935. október 23-án leadott rádiójátékra. A rádióelőadás esetében az olvasó a filológiai adaton túl még arról is tájékoztatást kap, hogy a sajtóban milyen visszhangja volt a vállalkozásnak, illetve a rádiójáték rendezői példányának felkutatásával az adaptáció rövid értelmezésére is sor kerül. Demeter Júlia a másik két mű előadása kapcsán szintén feltárta az összes lehetséges színháztörténeti adatot, a legnépszerűbbnek számító *Luca széke* esetében 1918-cal bezárólag összesen ötvennégy színházi előadást talált. Alapossága és a színháztörténeti szempontok érvényesítésére irányuló törekvése a sűgőpéldányok bemutatásakor tűnik ki legjobban, ott ugyanis még egy nem túl hálás feladatra, a szereplők felfejtésére is vállalkozott. A nemzeti színházbeli előadások kapcsán csak néhány segédszínész (kardalnok) kilitég azért emlitem őket, mert a apró hiányok semmit nem vonnak le a kötet értékéből, kizárólag azért említem őket, mert a Nemzeti Színház induló évtizedének iratanyagát tárom és dolgozom fel, s a kéziratokban én is számtalan olyan névvel találkozom, amelyet a színháztörténet nem tart számon. Azonosításukhoz az egykorú színházi zsebkönyvek szolgálhatnak forrásul, amelyekből kiderülhetnek a keresztnevek, és az, hogy mikor és milyen munkakörben kerültek a színházhoz.

Katona József korai drámáinak kritikai igényű sajtó alá rendezése az utóbbi évtized egyik legszívnalásabb és legizgalmasabb textológiai vállalkozása. Demeter Júlia és Nagy Imre az újraindított kritikai kiadás eddig elkészült két kötetét tekintve textológiai és filológiai szempontból is úttörő munkát végzett. A drámák szerencsés módon olyan irodalomtörténészek kezébe kerültek, akik nemcsak a 19. század első felének drámatörténetét ismerik behatóan, hanem erős a színháztudományos érdeklődésük is, és a klasszikus szövegközponú irodalom- és drámatörténeti közelítéssel ellentétben a darab színpadra állításának a folyamatára is kíváncsiak. Az már most bizonyosnak látszik, hogy Katona korai drámáinak kiadása nemcsak a szerző életművének újragondolására ösztönözheti a kutatókat, hanem új utat nyithat a színművek sajtó alá rendezésében is. Textológiai és módszertani megoldásaik függvényében érdemes lenne más perspektívába helyezni azoknak a 19. századi drámáknak a kritikai igényű kiadását is, ahol rendelkezünk szerzői kézirattal vagy a szerző által legitimált nyomtatott példánnyal. A színművek esetében a korábbi szövegkiadói gyakorlatot filológiai egyoldalúság jellemezte, a sajtó alá rendezők koruk irodalomtudományos elveinek megfelelően az irodalomtörténeti szempontokat állították középpontba, könyvdrámaként olvasták és értelmezték a műveket, a színháztörténeti vonatkozásokat inkább csak adaléknak tekintették. A színházspecifikus nézőpont viszont felszínre hozza és megérteti, hogy a művek elsődleges medi-

ális közege a színpad. A szerzők legfontosabb célja az volt, hogy műveik előadási jogot nyerjenek, színpadra kerüljenek. Könyvként való megjelenítésükre ritkán volt lehetőségük, s nem is feltétlenül törekedtek rá.

A Katona-színház háttértörténetét felfejtő adatgazdag, értelmezéseket is magukban foglaló fejezetek ismeretében úgy vélem, a drámák kiváló ismerőitől az újraindított kritikai kiadás még hátralévő kötetein túl idővel egy monográfiát is örömmel fogadnának az irodalom- és színháztörténészek.

(Az írás az NKFI Alap által támogatott, PD 124572. számú, *A Nemzeti Színház első évtizede: az intézményi professzionalizáció folyamata feltáratlan kéziratok tükrében [Kismonográfia és forráskiadás]* című kutatási program keretében készült.)

SZALISZNYÓ LILLA

Klaus-Dieter Herbst, *Biobibliographisches Handbuch der Kalendermacher*, Jena, Verlag Historische Kalender Drucke, 2020 (Acta Calendariographica–Forschungsberichte, Bd. 9). 1916 p.

Jelentős német kiadvánnyal gazdagodott a 2020-as évben a nemzetközi könyvtörténeti és művelődéstörténeti szakterület. Klaus-Dieter Herbst az *Acta Calendariographica* sorozat kilencedik kötetét – mely önmagában is négy részből áll – adta ki Jénában a HKD Verlag (Historische Kalender Drucke) gondozásában. Több mint két évtizedes kutatási munka és tanulmánykötetek, bibliográfiák, regiszterek, fakszimilék előzték meg a jelen kiadványt: nyolc kötet az ún. *Forschungsberichte* sorozatban, tíz pedig a párhuzamos *Kalenderreihen* sorozatban, amelyek negyedrészt alakú ún. Schreibkalenderek fakszimile kiadásai. A közreadó és számos esetben a bevezető tanulmányok, jegyzetek, magyarázatok szerzője Klaus-Dieter Herbst asztronómatörténész, az 1990-es évek második felében kezdett foglalkozni kalendárium-kutatással, kezdetben elsősorban csillagászati és tudománytörténeti szempontokból. A komplex feltáró kalendáriumkutatási munkálatok 2006-tól 2017-ig folytatódtak, a Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG) és a Brémai Egyetemen működő Institut Deutsche Presseforschung támogatásával. 2002 óta a DFG-hez benyújtott négy projekt keretében 15000 kalendárium átnézése során gyűlt össze az a szerzői névsor, amelyet a *Forschungsberichte* sorozat 9. kötete tartalmaz.

A négy részből álló kiadvány 407 lapra terjedő első kötetének – *Einführung und Verzeichnisse* – bevezetője közli a fontos számadatokat: a Schreibkalenderek szerzőinek biobibliográfiája 1540-től 1700-ig 781 szócikket foglal magában. Ebből a mennyiségből 776 esetben valóságos személyt takar a címlapon szereplő név, 1594-től azonban már egyre gyakrabban lehet találkozni álnevekkel vagy a szerző nevének kezdőbetűivel. A bibliográfia elsősorban a negyedrészt kalendáriumok kutatására és leírására törekszik, de a menet közben előkerült tizenhatodrészt naptárakat is számításba veszi, bár ez esetben rendszeres kutatás nem történt. E csoportból 701 szerző került a névsorba, ebből 115 álnévvel, s közülük 62 megfejtetőnek bizonyult. Az időbeli korlátok úgy alakultak, hogy az 1540 előtti falinaptárak (Wandkalender) és az 1700 utáni kalendáriumok készítői csak esetlegesen kerültek a kutatás fókuszába, s így a bibliográfiába. Ez a hatalmas összegyűjtött anyag előbb internetes formában vált hozzáférhetővé 2014-től, s a jelenlegi, négy részből álló kötet ennek kibővített s Herbst nagy bevezető tanulmányával ellátott nyomtatott változata. Az említett intézményi támogatáshoz hozzájárult a modern kalendáriumkutatást megalapozó Klaus Matthäus professzor és a brémai Presseforschung csoportból Holger Böning professzor szakmai tanácsadása, segítőkész együttműködése.

A Schreibkalender kiadványtípust részletesen bemutató mintegy 100 lapnyi ismertetés előtt egy érdekes és tanulságos, személyes jellegű bevezetés olvasható *Vom Werden und Nichtwerden weiterer Kalenderprojekte* címmel. Klaus-Dieter Herbst részletesen leírja, hogyan jutott el a 17. századi kalen-

dáriumműkészítő Gottfried Kirch tanulmányozásától a további szerzők kutatásáig. Itt említi újra a Holger Böninggel közösen végzett munkát, a 2008-ban és 2010-ben közreadott eredményeket, majd a digitalizálás munkálatait. A DFG ezt is támogatta, s a Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek (Jena) keretében folytatódott a kutatás és digitalizálás, 2011-ig 1500 kalendáriumot sikerült az internetre felvinniük. Ezután újabb projekt terve merült föl: a gdański csillagász, Johannes Hevelius levelezésének kiadását tervezte Herbst három munkacsoportban (lengyel, német, francia), de ehhez nem kapott anyagi támogatást a DFG-től, s így egy másik projekt elkészítésére vállalkozott, mégpedig az ismeretendő kötet anyagának összeállítására. A kalendáriumok vizsgálata magával hozott rengeteg mellékzsalat, kiadók, nyomdák, tudósok, akadémiák, politikai döntéshozók kutatását. A feltárandó források ilyen módon jelentősen kibővültek, de a terv megvalósíthatósága nem vált kétségessé, ezért Herbst megkapta a támogatást a 2014–2017 közötti időre. Az első cikk online térbe helyezése nagy lendületet adott a munkának, kapcsolatok, szakmai kiegészítések sora következett. Így került sor a magyar kapcsolatokra is, Pavercsik Ilonával s e sorok szerzőjével; az RMK, az RMNy használatára, a Neubarth- és a Frölich-kalendáriumokra vonatkozó információk cseréjére.

A projekt lezárásaként rendezett jénai tudományos ülészakon 2017. május 20–23-án négy magyar kutató is tartott előadást (Pavercsik Ilona, Nagy Rita, Sz. Kristóf Ildikó, Dukkon Ágnes), a konferencia anyaga pedig 2018-ban jelent meg (*Schreibkalender und ihre Autoren in Mittel-, Ost- und Ostmitteleuropa [1540–1850]*, Klaus-Dieter Herbst, Werner Greiling (Hrsg.), Bremen, Edition lumière, 2018). Ezután a korábban meghatározott témákhoz még hozzáadódtak újabb kutatási irányok: a kalendáriumszerzők foglalkozás szerinti vizsgálata, s az ebből levonható következtetések összegzése. Jól dokumentálhatóvá vált az a tény, hogy a kalendáriumműkészítők egyharmada már a 16. században a protestáns lelkészek és tanítók köréből került ki, akik nemcsak befogadói voltak az új szemléletmódnak és gondolkodásmódnak, hanem kalendáriumszerzőként is tudatosan és aktívan járultak hozzá egy értelemtől vezérelt nézetrendszer kialakításához a természetre és a társadalomra nézve. A kalendáriumi toldalékok szövegei nem a korabeli elit rétegeknek (tudósok, arisztokraták, magas egyházi méltóságok), hanem az írás-olvasás készségével már rendelkező szélesebb olvasóközönségnek szóltak. Az alfabetizáció szintjének emelkedésében a kalendáriumok nagy szerepet játszottak: Herbst adatai szerint a thüringiai városokban a lakosság 40%-a tudott írni-olvasni, ebben a régióban tehát nagy példányszámban lehetett ezeket a kiadványokat terjeszteni, értékesíteni (2.5 *Auflagenhöhen* és 2.6 *Preise* című fejezetek). A projekt folytatásaként tervezett pályázatot – a 16–17. századi lutheránus lelkészek mint kalendáriumszerzők kutatását – azonban a DFG már nem támogatta, azzal a kifogással, hogy a pályázó, Herbst csillagásztörténész, és nem teológus, holott az előkészítés folyamán hosszas és részletes konzultációkat folytatott teológiai tanszékek vezetőivel, akik üdvözlötték az ilyen típusú kutatások megindítását. Végül az elutasított pályázat egyes részei beépültek a jelen kötetbe, ilyen például a kalendáriumi toldalékokban szép számmal előforduló prédikációk értékelése (2.3.8. *Verlängerung der Predigt*).

A bevezetés terjedelmesebb része (2. *Der Schreibkalender*) a 19. laptól a 124. lapig széleskörű és adatokban gazdag leírást tartalmaz ennek a füzetalakú, negyedréti kalendáriumtípusnak a kialakulásáról, funkciójáról (ehhez tíz alfejezet tartozik), a vásárlóiról, a példányszámokról, árakról, a szerződésekről és honoráriumokról. Ezekben a fejezetekben találkozunk a szakirodalomból már ismert és többször tárgyalt kérdésekkel (pl. a szórakoztatás és a tanítás összekapcsolódásának példáiával, amelyről Frölich Dávid és Tótfalusi Kis Miklós kalendáriumait elemezve már az 1970–80-as és az azt követő években magunk is írtunk, vagy a dialógusforma használatáról az ún. ismeretterjesztő témánál), ám az újdonság abban ragadható meg, hogy a szerző igen nagy mennyiségű kalendárium példaanyagából válogat, és ezáltal sokféle árnyalatot be tud mutatni (2.3.5. *Der Dreiklang von Unterhaltung, Bildung und Aufklärung*). A felvilágosodás szellemének megjelenése a kalendáriumokban szintén régóta foglalkoztatja a kutatókat. Herbst összefoglalja az egymással vitatkozó értékeléseket, s ismét a hatalmas forrásanyagból merítve fogalmazza meg a saját álláspont-

ját: a 17. század utolsó harmadától egyre inkább előtérbe kerülnek a felvilágosító jellegű tartalmak (a természeti jelenségek megfigyelése, a józan ész érvei a babonák és determinisztikus nézetek helyett, az asztrológia elutasítása stb.). Ugyancsak érdekes kérdések merülnek föl a tudományos kommunikáció kalendáriumi lapokon megjelenő formáival kapcsolatban (2.3.7 *Gelehrte Kommunikation*). A 17. században alapos változásokon megy át az emberek világszemlélete a természettudományi ismeretek gyarapodása következtében, amelyhez a kalendáriumok nagyban hozzájárultak. Ekkor még nincs csillagászati szakfolyóirat, ezért e kiadványok hasábjain folyik a tudományos eszmecsere a kalendáriumszerzőként is működő asztronómusok, matematikusok között: vitatkoznak egymás nézeteivel, vagy kiegészítik azokat, ismertetik a régebbi és újabb csillagászati felfedezéseket. Erre Frölich Dávid kalendáriumaiból is hozhatunk számos példát (mint azt az említett jénai konferencián is tettük), így említhetjük az 1632-ben Boroszlóban kiadott kalendáriumának toldalékát, amelyben részletesen értekeznek a Föld Nap körüli forgásáról, Kopernikusz, Kepler és David Origanus kalkulációit ismertelve.

A prédikációszerű szövegek kalendáriumi megjelenését Herbst már a 16. század közepén kiadott nyomtatványokban is dokumentálja: német nyelvterületen az erkölcsnemesítő irodalom (Biblia-kiadások, imakönyvek, énekeskönyvek, postillák, a gyásszal és a halál témájával foglalkozó lelki olvasmányok stb.) hatása jól kimutatható a toldalékok szövegeiben. Ezek a teológiai értelemben motivált prognosztikon-bevezetők nemcsak a vallástudományi végzettségű szerzőknél gyakoriak. A természetkutatás mint vallásgyakorlás felfogása – Isten nagyságának értelmezése a teremtett világ jelenségeiben – a 17. században a fiziko-teológiai gondolkodás elterjedéséhez vezetett, Herbst szerint épp a Schreibkalenderek bizonyítják, hogy ez a nézetrendszer nem Angliából került át a kontinensre, hanem már a 16. század végén is kimutatható némelyik kiadványban. Egy másik fontos tematikai bővülés is megfigyelhető, amikor a prognosztikonokban tárgyalt teológiai kérdések átsiklanak politikai területre, például a világban tapasztalható igazságtalanságok felsorolásával.

Érdekes fejezet a kötetben a kalendáriumszerzők egymással folytatott vitáinak részletes ismertetése (2.3.9 *Öffentlicher Streit*). A viták tárgyát sok esetben a matematikai számítások, csillagászati megfigyelések hibái, illetve az eltérő eredmények téves vagy helyes mivolta képezte, amint például a gdański Peter Crüger 1610 és 1614 között kiadott kalendáriumi tanúsítják. Az 1660-as évekből egy hosszan tartó vitasorozatot ismertet Herbst, melyben több kalendáriumszerző vesz részt: Stephan Fuhrmann (Altenburg), Christian Grüneberg (Stettin), Andreas Concius (Königsberg) és Antonius Schuppius (Altenburg) fejt ki nézeteit az asztrológia ellen, és mellette. Fuhrmann vetette föl a „keresztényiesített asztrológia” bevezetését, melyet Grüneberg és Concius elutasít, Schuppius viszont támogat. Megjegyezzük, hogy ez a téma az európai kalendáriumtörténetben már korábban is előkerült: a német protestáns miszticizmus képviselője, Valentin Weigel (1533–1588) már a 16. század második felében foglalkozott az asztrológia és a teológia szempontjainak összehátállításával (Tauler és Paracelsus tanait követve), hatása a korabeli kalendáriumokban is megfigyelhető. Egyik írása az angol puritanizmus időszakában angol fordításban is megjelent (*Astrology theologised*, London, 1649), és az angol almanacok, naptárak is gyakran hivatkoztak rá (vö. DUKKON Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2003, 156–157). Frölich Dávid is többször tárgyalja az asztrológia mértéktartó, racionális és keresztényen kezelésének fontosságát a Boroszlóban kiadott naptáraiban.

A Schreibkalender vásárlóiról szóló részben (2.4 *Käufer*) a kalendáriumi ajánlásokban a felhasználók gyakran előforduló megnevezésével kapcsolatban („der gemeine Mann”, „das einfeltige Volk”) szintén fontos kutatási távlatokat vet föl a szerző. Ez a bizonyos „átlagember”, „egyszerű nép” rendkívül heterogén közeget jelent, s korántsem csak a városi lakosságra értendő, mert a fennmaradt példányok bejegyzései alapján bizonyítható, hogy a falusi, paraszti közösségekben is olvasták (felolvastatták) a kalendáriumokat. Léteztek párhuzamos kiadások: a tudósoknak, művelt városi előjáróknak, egyházi személyeknek igényesebb tartalommal, a szélesebb közönségnek pedig

egyszerűbb változatban. Ez utóbbiakban a latin hivatkozásokat nem idézik a szerzők szöveg szerint, mert ezt az „einfeltiges Volck” nem értette, hanem csak forráshivatkozást adtak, amelyeknek a műveltebb olvasók utána tudtak nézni. Egyebek közt ezért is tartja szükségesnek Herbst az eddigi projektek folytatásaképp a kalendáriumi bejegyzések további kutatását, publikálását.

A példányszámokkal kapcsolatban érdemes néhány adatot említeni. A szerző az 1558-tól 1764-ig terjedő időszakból 23 évet tekint át, s olyan kiemelkedő mennyiségekre hívja föl a figyelmet, mint az 1625-ben Hamburgban 100 000 példányban megjelent Heldvader-féle „Almanach”, vagy a lüneburgi Sternverlag által 30 000 példányban kiadott Fuhrmann-féle Schreibkalender 1662-ből. A saját kutatásai mellett Herbst idézi még Klaus Matthäus, Werner Greiling, Josef Seethaler és Holger Böning adatait.

A részletes bevezetőt egy táblázat zárja, amelyben a korai korszak kalendáriumszerzői szerepelnek, 1534-től – Dionysius Sibenburger praktikája, Nürnberg – 1570-ig. A kötet negyedik része (4. *Verzeichnisse*) tartalmazza a különböző mutatókat: a szerzők betűrend szerinti névsorát, a nevekhez hozzárendelve a szócikk „lelőhelyét” (kötetszám, lapszám), a nyomda- és kiadáshelyeket, a források és a szakirodalom jegyzékét, az egyes intézmények rövidítéseit, továbbá a Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek Jena (ThULB) „Kalenderportal”-ján szereplő névjegyzéket, tárgy-mutatót, fogalommutatót és témakörök jegyzékét, táblázatokkal, magyarázatokkal kiegészítve.

A további három részben a kalendáriumszerzők biobibliográfiája kap helyet a következők sorrendben: Teil 2 *Kalendermacher Achalm – Heldvader*, Teil 3 *Kalendermacher Heller – Reinstein*, Teil 4 *Kalendermacher Reinsacher – Zorawsky*. A magyarországi kalendáriumi kiadásból is jól ismert szerzők, mint Frölich Dávid, vagy a Neubarth család tagjai, illetve az 1661-ben Eperjesen, majd 1665-ben Nagyszébenben letelepedett Israel Hiebner tevékenységét nagy terjedelmű cikkek ismertetik. Megtalálható a Báthory Istvánnak 1577-ben horoszkópot készítő Wilhelm Misocacus is ebben a gyűjteményben, de a kolozsvári Heltai-nyomdában 1578-ban magyarul kiadott, és szintén Báthorynak dedikált prognosztikonja, amelyben az előző évi üstökösről ír, nem került Herbst látókörébe.

Ez a kézikönyv rendkívül jelentős, hiánypótló munka: a közel két évszázadot átfogó kutatás eredményeként láthatóvá válik, hogy a kalendáriumi kiadásnak a kora újkorban milyen nagy művelődéstörténeti szerepe van. A téma kutatói számára ez a tény régtől ismeretes, de egy ilyen összesítő, statisztikákkal, mutatókkal, magyarázatokkal, szakirodalmi listákkal ellátott kiadvány részleteiben is megvilágít sok összefüggést, adatgazdagsága révén pedig hozzásegít további rész kutatások folytatásához – nemcsak a kalendáriumok világában.

